

Hana Bočková

Barokní pouť a literatura

„Duchovní“ mapa Moravy a Čech je protkána sítí poutních míst, kostelů a kaplí, jež jsou hmotným důkazem intenzivního náboženského citění rozvinutého zejména v době barokní. Svědectví o vznícené zbožnosti, jež svůj projev našla kromě jiného i v putování na posvátná místa dedikovaná oblíbeným světcům a zejména Panně Marii, však nenacházíme jen v architektuře; svébytným protějškem skvělých chrámů, ale i malých kostelíků a kaplí, k nimž putovali lidé ze širokého okolí, je poměrně bohatá literární tvorba, kterou je možné považovat za méně viditelný, přesto však důležitý stavební kámen fenoménu, jenž bývá označován jako česká barokní pouť. Na jeho význam pro pochopení zbožnosti širokých vrstev obyvatelstva upozornil z řad literárních vědců už Josef Vašica,¹ jako specifickému projevu barokní religiozity se mu však věnoval Zdeněk Kalista ve své práci *Česká barokní pouť*.² Na vybraných mariánských poutních místech v Čechách a na Moravě předvádí celé spektrum podob nábožných poutí, jež se rozvinuly na tomto území; každé z těchto posvátných míst má své specifikum spočívající v okolnostech jeho vzniku, způsobu zakotvení ve víře poutníků, ale i v historii regionu a jeho tradicích, či dokonce i samotné krajině, jež v utváření jeho charakteru hrála nemalou roli.

Nedílnou součástí kultu poutního místa byla i literární produkce vytvořená pro jeho potřeby: byla důvěryhodným důkazem jeho vzniku, postupného budování a stále rostoucího významu, kde se spojovalo

1 Vašica, Josef. *České literární baroko*. Praha, Vyšehrad: 1938.

2 Kalista, Zdeněk. *Česká barokní pouť. K religiozitě českého lidu v době barokní*. Žďár nad Sázavou, Cisterciána Sarensis: 2001. V doslovu editorky M. Horákové je uvedena nejnovější odborná literatura týkající se dané problematiky.

úsilí lidské s vůlí boží dosvědčovanou zázraky, podávala návod poutníkům všech sociálních skupin jak organizovat své putování a oslavit svého svätce, sloužila i jako nástroj protireformačního boje. Nejen katolickým věřícím s nadšením putujícím na slavná místa, ale i jejich nekatolickým odpůrcům je určena bohatá argumentace vysvětlující, proč je dobré vydávat se na pouť na místa, která si svatí – zejména pak Panna Maria – obzvláště oblíbili. Přízeň, jíž světec prokazuje určitému místu, je současně důkazem blízkosti boží, putováním na takové místo se může člověk Bohu přiblížit, snadněji dosáhnout splnění svých proseb.

Není to však jen naděje individuální, kult – zejména mariánský – je obranným štítem domácího území proti nepříteli vnějšímu i vnitřnímu. Například v moravském prostoru vznikly podle barokního autora V. B. Jestřábského čtyři duchovní pevnosti, mariánská poutní místa, kde Maria obyvatelstvu „dala několik svých zázračných obrazův a s nimi jakožto nějakými baštami aneb hrady Moravu ohradila.“³ Poutní místo je současně i pojítkem se slavnou národní minulostí, neboť „ta pobožnost k Panně Maryji od svatých Crhy a Stráchoty Moravanům spolu s vírou křesťanskou katolickou jest přinešená a vštípená“⁴ a Marii je též připisována zásluha o to, že „ani Morava tak neválčila proti víře katolické jako jiní“⁵, neboť byla vždy oporou katolicismu. Vzniká tak obraz „mariánského království“, trvalého a pevného v prostoru i čase, opřeného o víru v zázračnou moc a přízeň Panny Marie.

3 Jestřábský, Valentin Bernard. *Stellarium novum*. Olomouc 1701. SVK Olomouc, sig. 32 948. Text se opírá o dobovou mariánskou literaturu, zejména práci P. Gumppenberga Atlas Marianus, dále místní poutní legendy i Hájkovu a Dubraviovu kroniku, cestopis Kryštofa Haranta aj. Podle Jestřábského mariánský obraz na olomouckém Svatém Kopečku chrání zemi proti nepřátelům ze Slezska, obraz z Tuřan u Brna proti Uhrům a Tůrkům, nyklšpurský (mikulovský) proti „Němcům Rakušanům“, vranovský pak proti „nepřátelům od české země“ (s. 310).

4 Tamtéž, s. 306. Crha a Stráchota jsou staročeské podoby jmen Cyrila a Metoděje.

5 Jestřábský, Valentin Bernard, op. cit., s. 308.

Její obrazy v centru mariánských poutních chrámů jsou zpředměněním tohoto kultu.

Podezření z modloslužebnictví, jež bylo zřejmě častým argumentem nekatolíků, vyvrací Jestřábský s odkazem na tridentský koncil, doporučující „ctít Pannu Marii v obrazech“. Současně však prozrazuje i specifčnost této víry, neboť obrazům je připisována zázračná moc, mohou komunikovat s věřícím, vyžadují uctivý pozdrav, dokáží se rozhněvat na hříšníka... Vyvrcholením této směsi představ o Panně Marii a její přítomnosti v zázračných obrazech je závěrečná prosba o ochranu země adresovaná Panně Marii Svatokopecké, Tuřanské, Křtinské, Brněnské a Vranovské slovy „orodujte za nás“.

Literární tvorba spjatá s poutními místy a poutěmi je zejména v 17. a 18. století velmi bohatá a žánrově různorodá: představují ji legendy, modlitby a písně duchovní lyrické i epické, příručky obecně upravující řád pouti na posvátné místo i „průvodce“ konkrétními cestami na oblíbené poutní cíle u nás i v zahraničí.

Za pozornost stojí poutní legenda jako specifická podoba žánru, který bývá v českém literárním kontextu spojován s osobou svätce, jeho životní poutí, jež vrcholí smrtí traktovanou jako „druhé narození“, okamžikem, kdy umírá světu pozemskému a vstupuje do „nebeského dvorstva“, rodí se jako světec. Legenda se rozvíjí na pozadí svého vzoru – evangelijního příběhu Kristova života a umučení a často se s ním v uzlových bodech své kompoziční výstavby prolne, přejímá z něj motivy či dokonce citace, parafrázuje jej. Legenda má i své charakteristické topy, „společná místa“ přejímaná z textu do textu, a samozřejmě zázraky, projevy boží přízně konané prostřednictvím hrdinů – svätců.

Legenda poutní je její specifickou odnoží: i ona vzniká s cílem podat svědectví o boží přízni. Nemůže však odvíjet svůj příběh na osnově lidského života, jako to činí legendy s lidským hrdinou. Svätce je reprezentován obrazem či sochou a jejich prostřednictvím přijímá proje-

vy přízně věřících – kontakt člověka se světce je sice zjednodušen jeho hmotným zpodobněním, obraz či socha však postupně vytvářejí nový příběh, svou vlastní „legendu“.

I tato nová legenda má propagační a nábožensky vzdělávací cíle, její text je však komponován podle jiných pravidel. Často nese označení „zpráva“, „vejtah“, „historie“ odkazující k historiografii, tento dojem navíc potvrzují zařazované dokumenty, listiny, svědecké výpovědi, doporučení a potvrzení významných osob. Přesto nese i rysy legendistické – je tu přítomen zázračný prvek, často spojený už s nálezem artefaktu a nadále provázející jeho další existenci, budování posvátného místa, kontakt s věřícími.

Jednou z legend vázaných na posvátný předmět je „Krátká zpráva o zázracích“ datovaná k r. 1799 bez uvedení místa tisku, překlad blíže neurčeného latinského textu, líčící zázračnou moc mariánského „obrazu neb štátue“ a jeho cestu z horních Uher (dnes slovenského Beckova a Nového Města nad Váhem) do moravských Koryčan. Až topický ráz má autorův stesk na malou vážnost „starožitnosti“, nedbalost o věci minulé: původ mariánského obrazu není znám, o to důkladněji je vypsána jeho novější historie. Velmi široký je okruh předpokládaných recipientů – „mariánských čtenářů“: mohou to být urození laici i kněží všech stupňů církevní hierarchie – především z těchto vrstev se rekrutují svědci zázračných schopností obrazu, tito „staří a vzácní mužové“ doplňují legendu historickými dokumenty i osobními svědectvími jako garanti její hodnověrnosti. Nejpočetnější však zřejmě budou prostí čtenáři a posluchači, účastníci poutí k posvátnému obrazu.

Legenda ovšem nepopírá ani svou roli rekatolizační: oslovuje své odpůrce – „lutriány“ tím, že dokládá, jak obraz vždy úspěšně hájil práva katolíků – a dovozuje to i svědectvími „lutriánů“ samých. Persvazivní funkce textu není nijak skrývaná, je jedním z základních úkolů legendy v prostředí konfesijně rozděleném.

Z tohoto úhlu posuzuje i významné historické události: prohraná bitva u Moháče r. 1526 byla „božím soudem“ nad katolíky a umožnila narušení „mariánského království“ vpádem kacířů. Tady vstupuje do proudu událostí i posvátný obraz a trestá ty, kteří jej vyhodili z kostela. První část legendy je tedy vystavěna na principu gradace: od prohrané bitvy přes vpád kacířů do země až k znesvěcení obrazu jako jeho symbolickému vyvrcholení – každý akt logicky předznamenává další a uvrhuje „mariánské království“ do stále obtížnější situace.

I druhá část příběhu nese rysy legendy: obraz je urozenou a zbožnou ženou přenesen do moravských Koryčan (je tu přítomen tradiční legendistický motiv translace i naplnění topu „dobrého původu“). Zde se jeho zázračné schopnosti stupňují adkvátně nepříznivé situaci, v níž se ocitá díky odporu nekatolíků. Obraz je uzamčen v kostele a lid se o mariánských svátcích marně domáhá vstupu. Tato pouť „naruby“ bez možnosti vejít do kontaktu s patronem poutního místa však vrcholí vítězstvím pravé víry: poutníci obcházejí kostel, kladou dary, „vylévají modlitby“ – mariánský obraz pak působí svou uzdravující silou i přes zavřené dveře kostela, trestá kacíře. I zde se uplatňuje princip gradace – tentokrát je to sílící proud víry mezi poutníky a posvátným obrazem, který nakonec překoná i hmotné překážky, „mariánské království“ je znovu konstituováno. Závěrečný výčet zázraků i svědectví hodnověrných pamětníků včetně osobních reflexí autora textu pak celou legendu uzavírají.

Legenda poutní je tedy specifickou variantou tradiční legendy o světcích, obsahuje i většinou jeho typických motivů a topických míst, pouze jejich uspořádání je odlišné, neboť neprovází chronologicky odvíjený život lidského hrdiny, její příběh se odehrává podle jiných pravidel, daných především vnějšími historickými událostmi.

Lidé putující na posvátná místa jsou opatřeni celou řadou nábožensky vzdělávacích příruček, jež jsou jim na cestě duchovním průvodcem,

organizují a ritualizují každý den jejich cesty. Tyto příručky často bývají součástí kancionálů, jsou však vydávány i samostatně.

Příkladem může být obecněji zaměřený text *Pěkné poutnické P* ⁶ kněze Kozmuse Kroměřížského, jenž pořádá putování od jeho duchovní přípravy, přes vlastní průběh spolu s modlitbami a písněmi až ke slavnostem spojeným s dosažením poutního cíle a návratem domů. Jiným typem jsou poutní průvodcovské texty vázané k určité trase. Taková je např. *Cesta radostná v tomto plačtivém oudoli*,⁷ doprovázející každoroční cestu poutníků z Ivančic do rakouských míst Mariazell, na Sonntagberg a do Taferl. Obtíže pěšky putujícího člověka jsou analogií utrpení Kristových, cesta má však i další biblické analogie – je napodobením cesty Lota, Daniela, Jonáše, Josefa i „lidu izrahelského“, především je však metaforou cesty člověka k Bohu. I samotná příprava na cestu tento aspekt potvrzuje, je to putování k Bohu při plném poznání, že člověk sám je „mizerný červíček země“, a tento často připomínaný kontrast lidské nicotnosti a boží velikosti je i tématem mnoha doporučených písní.

Každý den ivančických poutníků je zasvěcen vybraným světcům a ochráncům, je naplněn písněmi, litaniemi a růžencovými modlitbami, vytvářejícími iluzi, že Panna Maria své poutníky už zdaleka volá a zve, každý poutník jí odpovídá a vzniká tak dojem dialogu vedeného na dálku, přes údolí a kopce, „ať se žádný neleká dalekosti cesty neb příkrostiti vrchův“. Nadšení je stupňováno spěchem, neboť „každý krok, každé hnutí, kosti, žily těla, bude nám zapláceno...“ Duchovním průvodcem výpravy pak je zemský patron sv. Václav, jenž tuto cestu šel kdysi jako první a ukázal ji celému svému národu.

Nechybí ani praktické rady, cesta je však především poutí sakralizovanou krajinou tvořenou mnoha zastaveními u posvátných míst, zejména však nabízející prožitek duchovního putování: překonání řeky

⁶ Kroměřížský, Kozmus: *Pěkné poutnické P*. Olomouc, vytištěno u V.J. Ettele r. 1655.

⁷ *Cesta radostná v tomto plačtivém oudoli*. Brno, vyt. u dědiců J. Svobody r. 1779.

je pojato jako metafora života – plavby, jak vysvětluje píseň k tomu doporučená, krajinné prvky vybízejí k zastavení, ohlédnutí a rozjímání nad životem a jeho směřováním, umocněnému opět vybranými písněmi a modlitbami. Člověk vytržený ze stereotypu každodenního života je tomuto intenzivnímu působení, které zasahuje všechny jeho smysly a obohacuje jeho víru, bezesporu otevřen.

Literární produkce spojená s fenoménem pouti na posvátná místa je svou tematikou součástí širšího rámce literatury nábožensky vzdělávací a realizuje se i v širokém spektru jejích žánrů a funkcí. Dva připomenuté texty mohou být toho příkladem: „Krátká zpráva“ je poutní legendou, svěbytnou variantou tradičního legendistického vyprávění o životě světců, jež se přizpůsobuje svému „hrdinovi“ – posvátnému předmětu jako hmotnému reprezentantu světce, předmětu, jenž však žije odlišným životem podléhajícím jiným zákonitostem než život lidský. Průvodce poutí zde představený „Cestou radostnou“ je modifikací četných příruček pořádajících život křesťanů v každém dni, celém roce i všech fázích jejich života. Soustředění na jeho výjimečný úsek – putování na posvátné místo – způsobuje zintenzivnění duchovních prožitků těchto několika dní, zrcadlí i citové a smyslové vypětí, jež společně směřují k prohloubení víry.

Texty sloužící potřebám poutí a poutníků se spolupodílely na konstituování věhlasu posvátného poutního místa a organizaci jeho duchovního života, jsou však současně i cenným dokladem o charakteru dobové zbožnosti a jejího promítnutí do literární tvorby.